

УДК 94(477):[929.731:623.44]"11/13"

ЗБРОЯ КНЯЗЯ, ВОЄВОД І ДРУЖИННОЇ ЕЛІТИ В ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Микола КОЗАК

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті на підставі наявних писемних та археологічних джерел розглянуто особливості озброєння князя та військової еліти в Галицько-Волинській державі. Автор акцентує увагу на відмінності в озброєнні дружинника та вищих військових чинів.

Ключові слова: Галицько-Волинська держава, військова еліта, меч, булава, бойова сокира, мілітарна технологія, захисний обладунок.

У сучасній зброєзнавчій літературі проблема озброєння князя і воєвод у Галицько-Волинській державі (далі – ГВД) залишається висвітленою вельми побіжно, або ж вивчення цього питання відсутнє узагалі. Відомо, що як і будь-яка феодална середньовічна армія, військо ГВД не було однорідним і включало в себе як міське ополчення, так і кочівників-найманців та професійних лицарів – «дружинників», які формувалися здебільшого із боярства. На чолі дружини та війська загалом були князі, старші бояри та воєводи. Останні ж із XIII ст. переймають функцію командуючого військом під час походу, поступово заміщуючи в цьому князя.

У давньоруський час, під час військового походу, дуже важливу роль відігравали командуючі – представники військової еліти, якими були князь та старша дружина: воєводи і тисяцькі.

Найкращим джерелом для вивчення поданої теми слугує Галицько-Волинський літопис, який містить описи озброєння дружинників та зброї самого Данила Романовича (1205–1264).

Військова еліта ГВД, як і її військова дружина, були суб'єктами лицарської мілітарної технології, яку дослідник Володимир Гуцул означає як особливу манеру бою європейської середньовічної еліти, що базувалась на узгодженій роботі системи предметів озброєння [4, с. 79–80]. Її озброєння, перш за все, потрібно розглядати в контексті такої технології, складовими якої є: головний прийом таранного удару списом

важкоозброєного кавалериста, наявність спеціального кінного спорядження (сідла з високими луками, високих стремен і шпор), а також – комплекс захисного та наступального озброєння.

Воєводи та князі йшли в бій разом зі своєю військовою дружиною, будучи, безсумнівно, верхи й в однакових бойових порядках. Відтак, комплекс озброєння і перших, і других не міг суттєво різнитись. Проте, зосередимо увагу на тих відмінностях, які, попри це, існували.

У зв'язку з панівною на той час лицарською мілітарною технологією, такі суто унітарні елементи озброєння як спис та піка неодмінно використовувались елітою, до того ж вони були аналогічними тим, якими користувались прості дружинники. У літописі спис згадується 17 разів, серед яких знаходимо свідчення про використання князями цієї зброї [4, с. 83]. У цьому контексті варто згадати також сулицю (метальний спис), про використання якої Левом Даниловичем (1264–1301) літопис повістує так: *«Лвови же убодішєму сулицю своєю в щитъ его и немогущю єму тулитися, Левъ Сътикенъ та мечємъ уби»* [3, с. 116]. Крім цих рядків, у літописі сулиця згадується ще 9 разів.

Найважливішим символом елітарності серед усього комплексу зброї середньовічного воїна, звісно ж, залишався меч, який вже сам собою був коштовним предметом, ознакою заможності та символом військового стану. Проте у феодальних арміях вже з X ст. ця зброя стає, швидше необхідністю, аніж символічністю. З цього часу й протягом усього середньовіччя меч, поряд з унітарною, відіграє також символічну, естетичну та статусну функції. Галицько–Волинський літопис містить 15 згадок про меч. Одна із таких звісток розповідає про комплексне використання списа та меча Данилом Романовичем (1205–1264): *«Даниль же вбодє копїє своє в ратного, изломившю же ся копїю и обнажи мечь свои... многы же язви и инїи же отъ меча его умроша»* [4, с. 84].

Можна стверджувати той факт, що й простий дружинник, й князь чи воєвода – всі вони були озброєні неоднаковими між собою мечами. Якщо зброя дружинника перше за все мала ефективно слугувати в бою, то зброя князя чи воєводи, крім цієї очевидної мети, повинна була ще й свідчити про статус свого

власника. Мечі князів та воєвод були, без сумніву, куди більш репрезентативними, аніж ті, якими користувались дружинники. Прикладом цього може слугувати випадкова знахідка клинка меча із с. Садів, який, без сумніву, належав князю. Цей клинок оздоблений інкрустованими золотом, зображеннями тридільного храму та сімома хвилястими лініями і має посріблену головку [10, с. 9] (рис. 2.1). Цей меч, на думку Святослава Терського, має балтійське походження.

У цьому контексті можна згадати ще один оздоблений золотом меч, який походить із околиць давніх укріплень Лучеська. Меч виявлений в ході технічних робіт у руслі річок Стир і Глушець в 1934 р. [9, с. 171] (рис. 1). Він є характерним взірцем великих мечів «у півтори руки» XIV ст., і є доволі великим – 114 см. довжиною, з клинком, який поступово звужується до вістря і з перехрестям 19,3 см. Найцікавіше в цьому екземплярі – це те, що за 18,4 см. від руків'я на лезі з обох боків розміщено інкрустацію золотом у формі шестикутної зірки, а нижче від неї, найправдоподібніше – букву у формі петлі [9, с. 171].

Як відомо, у XIII–XIV ст. у ГВД поряд зі зброєю місцевого походження широко побутують імпортні мечі балтійського та європейського походження. Серед імпортних європейських мечів цього часу варто згадати меч XII–XIII ст. із фондів Львівського історичного музею (інв. № 3–3528). Найцікавіше в цьому екземплярі – це клеймо із написом **INGELRII**, яке вказує ім'я майстра та дослівно означає «Інгелрій мене створив» [10, s. 162]. Варто відзначити, що такі мечі були поширеними в Центрально-Східній Європі, де загалом знайдено 37 мечів із написом **INGELRII** [14, s. 48]. У цього меча існує яскрава аналогія – меч, виявлений в похованні знатного воїна у м. Городку (Червенське місто Волинь). [10, s. 93].

Слід враховувати те, що імпортні мечі були більш якісними та коштовними, і тому їх могла собі дозволити лише еліта. Конструктивно такі мечі XIII–XIV ст. дуже різнилися від своїх попередників: хрестовина лицарського меча від XII–XIII ст. витягувалась в довжину і досягала 18–20 см (звичайна довжина хрестовини попереднього періоду – це 9–12 см) [5, с. 52]. Така особливість зумовлена тісною взаємопов'язаністю розвитку зброї

з розвитком захисного обладунку. Оскільки військова еліта була, перш за все, професійним війнством, і на полі бою зіштовхувалась із подібними собі професіоналами, вона першою запозичувала такі зброярські нововведення.

Коли йдеться про довгу клинкову зброю князя і його дружини, цікавою видається літописна згадка про використання Данилом Романовичем шаблі під час зустрічі із німецькими послами та угорським королем: *«Данило же прийде...изполчи вся люди своя. Немци же дивяцуюся оружжю татарському. Беша бо коне въ личинахъ и въ коярехъ кожаныхъ, Самъ же еха подле короля, по обычаю рускому, бебо конь подынимъ дивлзнію подобзнь , и седло отъ злата жъжэна, и стрелы и сабля златомъ украшэна»* [3, с. 112]. Проте цей епізод дещо дисонує з рештою літописних сюжетів, у яких правитель традиційно фігурує з мечем. Поширення шаблі в ГВД у XIII ст. можна пов'язати з військовою реформою Данила Романовича та запозиченням ефективної монгольської зброї. Такий епізод не може не привертати до себе уваги, оскільки оздоблена золотом шабля та монгольське озброєння дружини короля на дипломатичній зустрічі із європейськими послами було безпрецедентним демонстративним актом. Інша справа, що ж цим хотів сказати сам Данило Романович.

Така клинкова зброя як кинджал, найімовірніше, не належала до складу озброєння воєвод і князя, оскільки передбачала ведення бою на найближчій дистанції. А це, у випадку князя, за наявності в його розпорядженні як дружини, так і основного комплексу озброєння, не ставалось або, принаймні, не передбачалось як потенційно вірогідне. Принаймні, якихось достеменних даних про використання бойових ножів хоча би старшою дружиною, крім рядової, немає. Попри те, що серед археологічного матеріалу трапляються й доволі великі ножі [11, с. 77].

Давньоруський воїн володів широким арсеналом древкової зброї, до якої входили як уже згадані списи, так і різні модифікації сокири та булава. Серед бойових сокир наразі важко виділити ті, що могли бути у використанні вищими військовими чинами ГВД. Побутування серед простих дружинників кістеной (ударний тягарець на гнучкому кріпленні) видається малоімовірним у зв'язку з незначною

репрезентативністю цієї зброї в контексті пафосу військової культури. Хоч і деякі кістені були розкішно прикрашеними, проте, здебільшого, використання такої зброї не було обов'язковим у лицарській мілітарній технології, будучи, радше, зумовленим конкретною бойовою ситуацією.

Зовсім іншою є ситуація з іншою, ключовою у лицарській мілітарній технології – ударною зброєю. Як не дивно, та після меча першим статусно репрезентативним видом зброї, який варто згадати, є булава. На території ГВД побутувало декілька типів булав, але лише кілька з них заслуговують особливої уваги в контексті поставленого питання. Відомо про низку таких археологічних знахідок булав III-го і IV-го типів за Анатолієм Кірпічніковим. Зокрема, для III-го типу характерними є чотири (рідше – п'ять) пірамідальних бокових шипів. Інколи навколо них розташовувалося вісім або й більше округлих виступів [5, с. 48]. Для булав IV-го типу властиво те, що виготовлені вони з бронзи і на їхній поверхні присутні чотири великих головних та вісім маленьких шипів, які вкривають усю робочу частину булави. Завдяки цьому кожен, навіть розфокусований і не надто точний удар, може нанести шкоду противнику, оскільки вся сила неодмінно припаде на шип.

Наразі найпоказовішим екземпляром типу III є знахідка з місцевості Гради, повіту Дуброва-Тарновська (Польща). Знахідка має бронзове верхів'я зореподібної форми, складається з чотирьох великих конусоподібних кілець, які біля основи обведені лінією заглиблень. Біля кожного кута основ кілець розміщуються такі собі гупі, яких загалом є дванадцять. Оскільки цей артефакт не настільки масивний, і його шипи порожнисті, польські дослідники вважають, що бойової функції ця булава не виконувала, а була символом влади [16, s. 107]. Це чітко вказує на те, що така булава була атрибутом військового чину, а саме, що найбільш імовірно – тисяцького або воєводи. У цьому контексті варто згадати також низку схожих знахідок – пустотілих, не бойових і естетично оформлених булав з Гродка на Івано-Франківщині [14, s. 71–73] (рис. 3).

Поряд із булавою, важливою ударною зброєю в давньоруський час була також бойова сокира. Ця зброя, що, здебільшого, була більш легкою і меншою за свій господарський

аналог, мала суто прикладне призначення. Проте, деякі знахідки сокир привертають особливу увагу.

Із території Лучеська відомі парадні князівські сокири з орнаментацією. Найяскравішим прикладом такої зброї є сокира, виявлена в урочищі Пристань, орнамент якої, у формі фантастичного птаха, виконано з використанням срібла та міді [9, с. 181] (рис. 4). Цей артефакт датується, як і більшість аналогій, XIV ст. Такі сокори були, безсумнівно, парадною, а не бойовою зброєю, як і згадані напередодні булави. Це можливо пояснити тим, що при бойовому використанні таких сокир дорога орнаментація вимагала б постійного поновлення.

Ще одна орнаментована сокира з Лучеська має виступ для підвищування, що вказує на її парадне, показове використання (рис. 5).

Іншим характерним елементом озброєння військової еліти ГВД був комплекс захисного спорядження. З XI ст. і надалі, з розвитком озброєння, таке захисне спорядження як кольчуга, шолом та пластинчастий обладунок стають не стільки ознакою заможності чи рангу, скільки необхідним елементом озброєння воїна-професіонала. Варто відзначити, що комплекс захисного спорядження князя та воєвод, безсумнівно, відрізнявся як від спорядження простого дружинника, так і був відмінним серед представників військової верхівки. Це пояснюється двома головними підставами: по-перше, необхідністю візуально розрізняти командувачів (воєвод чи князів) і дружинників безпосередньо на полі бою, а по-друге – таке озброєння слугувало соціальним і ранговим індикатором. Як би це не звучало, але, життя й здоров'я князя та воєводи цінувались на полі бою куди більше, ніж простого воя, а то й навіть дружинника. Адже втрата командувача під час битви могла спричинити дезорганізацію цілого війська.

У літописі знаходимо свідчення про те, що чи не кожен професійний воїн був озброєний захисними «бронями», зокрема, під 1176 р. зазначено таке: «І виступило військо [Мстислава] із загір'я, всі в обладунках, немов кожен у льоду, і вдарив він по них [...] І пішли вої Мстиславові [...] [а] стрільці стріляли з обох полків» [8, с. 220].

Важливим елементом захисного спорядження був щит, який упродовж усього середньовіччя набував різних форм і конструкцій у різних регіонах Європи, і, як невід'ємна складова згаданої лицарської мілітарної технології, був серед елементів озброєння абсолютно кожного воїна. Щит, за наявності круглого металевого умбону посередині, міг бути під час пішого бою, водночас, і атакуючою зброєю [6, с. 32-38].

Проте з XIII ст. круглу форму щита поступово витісняють трикутна та витягнута форми. Відтак зникає умбон, а на поверхні щита з'являються геральдичні зображення. У XIV ст. у Східній Європі поступово набуває поширення прямокутний щит [17, с. 93]. Йдеться про так звані «павези» – прямокутні щити з вертикальним виступом посередині для захисту руки воїна. Такий щит зображено на печатці князя Кейстута з 1379 р. (рис. 6).

Більш характерними були натільні засоби захисту – кольчуга та пластинчастий обладунок. Хоча кольчужний обладунок і коштував дорого, та все ж той чи інший з його різновидів використовувався всіма професійними воїнами, що залежало від поставлених завдань. Цей елемент озброєння не є показовим для князів та воевод, проте, без сумніву, використовувався і цим елітним прошарком. Та все ж кольчугу неможливо було оздобити і тому вона не може бути рангово-соціальним маркером на тлі інших воїнів, оснащених аналогічними кольчугами [6, с. 6-14].

Зовсім інша ситуація з пластинчастим обладунком. Появу такого обладунку, чи так званого «доспіха», «броні», в ГВД пов'язують із галицько-волинським князем Романом Мстиславовичем (1199–1205). Для захисту своєї дружини від стріл із композитного луку кочовиків князь масово запроваджує пластинчастий обладунок, який єдиний міг із цим завданням впоратися [2, с. 42]. Доцільно припускати, що таке нововведення перш за все мало з'явитися в колі воєнної еліти.

Пластинчастий обладунок військової знаті складався із залізних пластин різних розмірів, які за допомогою отворів з'єднувались між собою ремнем або шнурівкою, утворюючи в такий спосіб відносно гнучку площину. Відомі також варіанти, коли пластинчасте плетиво замінювалось лускатим, схожим на

луску риби. Ті місця на тілі, які неможливо було затулити пластинами, захищались кольчугою і тканиною.

Оскільки такий пластинчастий обладунок був доволі ефективним і використовувався усією князівською дружиною, то виникає питання, чи воєводи і князь могли використовувати аналогічний обладунок, як і їхня дружина? Світло на це проливають виявлені поряд із в'їздом до Окольного замку літописного Лучеська три сталевих пластини від лускатого обладунку зі слідами посріблення (рис. 7). Наразі невідомо про інші знахідки пластинчатого панцира на території ГВД, які мали б сліди посріблення чи позолоту. Простий дружинник навряд чи міг собі дозволити пафос використання срібла в оздобленні навіть дорогого обладунку з огляду на те, що майже після кожного бойового використання таку річ, найімовірніше, доводилось ремонтувати та відповідно, поновлювати оздоблення.

У Галицько-Волинському літописі серед майна, відданого князем Володимиром Васильковичем (1269–1288) за с. Березовичі згадуються «*бронє дощатыє*» [3, с. 143]. В. Гуцул вважає, що під цим терміном, з огляду на розвиток обладунку у XIII ст., варто розуміти не власне пластинчастий обладунок, а додаткові засоби захисту. Зокрема, йдеться про металеві шарнірні наручі та нагрудні й наножні захисні пластини [4, с. 86]. У XIII ст. пластинчастий обладунок не становив цілісної системи, й різні частини тіла захищав сепаратно. Таким чином, виникала необхідність захистити вразливі частини тіла кольчугою або згаданими додатковими засобами. Оскільки ці речі згадуються серед переліку майна, відданого князем за село, можемо стверджувати, що в XIII ст. такі додаткові засоби захисту стають чи не дорожчими за власне пластинчастий обладунок і доступні вони далеко не кожному воїнові.

Найбільш репрезентативним елементом захисту галицько-волинської військової еліти був шолом. Це зумовлено тим, що він був візуально найпомітнішим на полі бою та захищав найуразливішу частину тіла – голову. Це робило його пріоритетним елементом захисного спорядження. Шолом, будучи найбільш помітним елементом озброєння, відігравав не лише унітарну, а й естетичну функцію.

Повістуючи про військо Данила Романовича, літописець із захопленням описує озброєння війська такою фразою: «...шоломи же ихъ яко солнцю вьсходящю...» [3, с. 111]. Ще від XI ст. на території Волині відомі знахідки сфероконічних шоломів, що розвивались у бік захисту шиї кольчужною бармицею, а обличчя – наносними пластинами і масками. Ще один із найдавніших шоломів із с. Мокре (X ст.) мав сліди позолоти, що свідчить про традицію використання шолома як естетичного і соціально репрезентативного елементу озброєння. Так, позолочені та, ймовірно, орнаментовані шоломи були на озброєнні князів, воєвод і тисяцьких. Відтак, змінювались лише типи й конструкція шоломів у згаданому керунку, але впродовж усього часу спостерігаємо побутування їхньої сфероконічної форми.

Така форма шолому використовувалася на території Галицько-Волинської держави і вбілльш пізні століття. Про це свідчать і археологічні знахідки. Зокрема, це шолом, знайдений на дні р. Стир поблизу урочища Панський город. Верх цього шолома закінчується конусом, а низ окутий по всьому колу бронзовою пластинкою, оздобленою насічками у вигляді ромбиків і квадратів [9, с. 182]. За аналогією, він датується XIV–XVI ст. (рис. 7). Схожий шолом зображений також на згаданій до цього печатці Кейстута.

Ще одним артефактом рангового озброєння є шолом із Галицької «Оукраїни», тепер Ватра Молдовіце у Румунії (рис. 8). Цікавий він тим, що за наявності сферичної форми та пластини для захисту очей, на його вершині бачимо кульку, яка, очевидно, переходила в шпиль [1, с. 64]. До шпиля кріпився так званий «прапорець-яловець», який був червоного кольору. Завдяки цьому прапорцю шолом, виблискуючи, відразу робив виразним представника владної верхівки, а всі його дії – помітними, сприяючи веденню ним командних дій [1, с. 64].

Відтак можемо стверджувати, що захисний обладунок воєвод та князя, найімовірніше, був такої ж конструкції як і в дружинника, проте він був якнайкращої якості та виконував куди більш репрезентативну і естетичну функції, ніж подібний обладунок дружинника.

На підставі аналізу зброї та захисного спорядження військової еліти Галицько-Волинської держави стверджуємо, що князі, воєводи й тисяцькі під час проведення військових дій, знаходячись на чолі війська, були озброєні подібною зброєю та захисним спорядженням, як і їхні полки. Це було озброєння, базове для лицарської мілітарної культури, представниками якої вони були (йдеться про різні модифікації списів та сулиць). Проте всі інші елементи озброєння еліти, що надавались до естетичного оздоблення, виразно виділялись на тлі тих, якими користувались прості воїни.

До парадного князівського озброєння можна віднести парадні булави, оздоблені сокири та меч. Меч був як і парадною, так і бойовою зброєю, що залежало від наявності оздоблення. У випадку бойового застосування меча, він, як і інші види озброєння військової верхівки, мав бути найвищої якості. Захисний обладунок князя та воєводи відрізнявся своєю цілісністю, тобто він складався із усіх відомих на той час засобів захисту, які часто оздоблювались цінними металами.

Список джерел та літератури

1. І. Возний, *Військовий обладунок і спорядження вершника X–XIV ст. на території між Верхнім Сіретом і Середнім Дністром*, «Археологія» 2012, № 4, с. 62–73.
2. Л. Войтович, *Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович*, «Вісник Національного Університету «Львівська політехніка»: Держава та армія» 2004, № 502, с. 13–18.
3. *Галицько-Волинський літопис*, за ред. М. Котляра, Київ 2002, 400 с.
4. В. Гуцул, *Рицарі Данила Романовича: Рицарська зброя серед персонажів Галицько-Волинського літопису*, «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» 2009, № 16, с. 78–91.
5. А. Кирпичников, *Древнерусское оружие*, «Археология СССР. Свод археологических источников», 1966, Вып. 1., 142 с.
6. А. Кирпичников, *Древнерусское оружие*. «Археология СССР. Свод археологических источников», 1971, Вып. 3., 126 с.

7. М. Котляр, *Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі*, Київ 2010, 280 с.
8. *Літопис Руський*, пер. Л. Махновець, Київ 1989, 591 с.
9. С. Терський, *Лучеськ X–XV ст.*, Львів 2006, 252 с.
10. С. Терський, *Меч у Галицькому та Волинському князівствах (XI – перша половина XIII ст.)*, «Вісник Національного університету «Львівська політехніка: Держава та армія» 2013, № 752, с. 5–13.
11. Р. Чайка, *Зброя та речі військового спорядження з городища Листвин «Археологічні дослідження. Львівського університету» 1997, Вип. 2, с. 75–86.*
12. M. Glosek, *Miecze środkowoeuropejskie z X–XV w.*, Warszawa 1984, 186 s.
13. J. Kuśnierz, *Z badań nad militarnym znaczeniem Gródka nad Bugiem (Wołyń) we wczesnym średniowieczu*, «Acta Militaria Mediaevalia» 2006, № 2, s. 79–102.
14. R. Liwoch, *Butawy z Zachodniej Ukrainy*, «Acta Militaria Mediaevalia» 2006, № 2, s. 67–78.
15. L. Marek, *Wczesnośredniowieczne miecze z Europy Środkowej i Wschodniej: Dylematy archeologia i bronzoznawcy*, Wrocław 2004, 134 s.
16. P. Strzyż, *Ruskie butawy «gwiaździste» z terenu Małopolski*, «Acta Militaria Mediaevalia» 2005, № 1., s. 107–114.
17. *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450*, red. A. Nadolskiego, Łódź 1990, 530 s.

ОРУЖИЕ КНЯЗЯ, ВОЕВОД И ДРУЖИННОЙ ЭЛИТЫ В ГАЛИЦКО-ВОЛЫНСКОМ ГОСУДАРСТВЕ

Николай КОЗАК

Львівський національний університет імені Івана Франко

В статье на основании имеющихся письменных и археологических источников рассмотрены особенности вооружения князя и военной элиты в Галицко-Волынском государстве. Обращено внимание на различия в вооружении рядового дружинника и высших военных чинов.

Ключевые слова: Галицко-Волынское государство, военная элита, меч, булава, боевой топор, милитарная технология, защитный доспех.

WEAPONS PRINCE, GOVERNOR AND ELITE RETINUE OF GALICIA-VOLYN STATE

Nikolai KOZAK
Ivan Franko National University of Lviv

In the article on the basis of existing written and archaeological sources, the features of arms military elite Prince of Galicia-Volyn state was analyzed. Attention is paid to the differences in ordinary armed retainer and top military officials.

Keywords: Galicia-Volyn state, military elite, sword, mace, combat axe, military technology, protective armor.

Додатки:

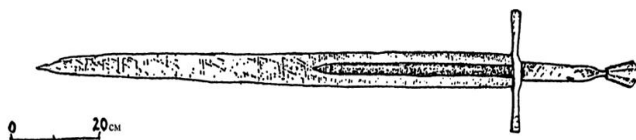

Рис 1. Меч з Лучеська, XIV ст. (за С. Терським). – С. Терський, *Лучеськ Х–ХV ст.*, Львів 2006, с. 172.

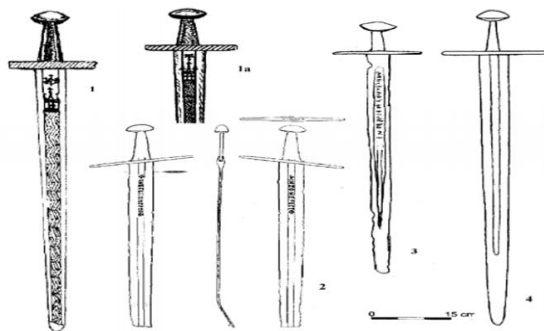

Рис 2. Мечі Х–ХІІІ ст. з галицько-волинських земель: 1 – із околиць Садова (за М. Кучинком та Г. Охріменком); 2 – Городок-над-Бугом (за Ю. Кушніром); 3, 4 – фонди Львівського історичного музею (за С. Терським). – С. Терський, *Меч у Галицькому та Волинському князівствах (ХІ – перша половина ХІІІ ст.)*, «Вісник Національного університету «Львівська політехніка: Держава та армія» 2013, № 752, с. 8.

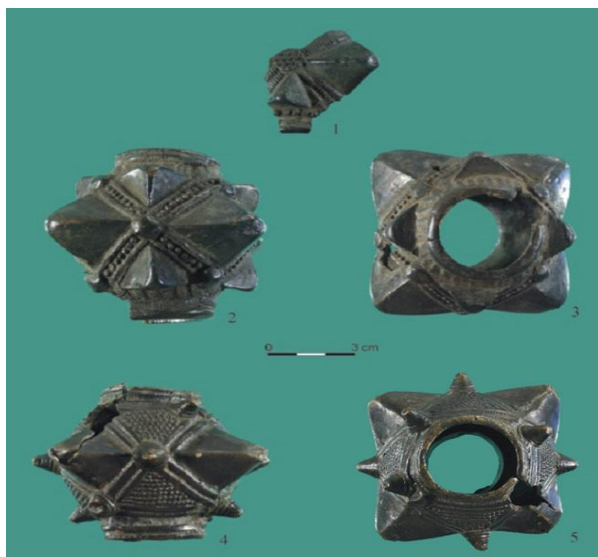

Рис 3. Булави з Городка XIII ст. (фото Р. Лапановського). – R. Liwoch, *Булаwy z Zachodniej Ukrainy*, «Acta Militaria Mediaevalia» 2006, № 2, s. 72.

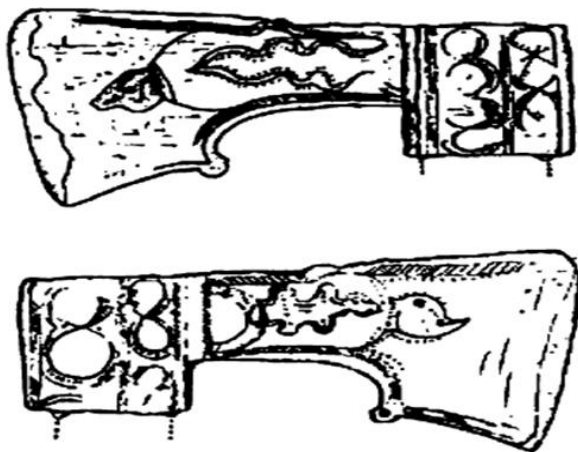

Рис 4. Орнаментована парадна сокира XIV-XVI ст. з Лучеська (За С. Терським). – С. Терський, *Лучеськ X-XV ст.*, Львів 2006, с. 174.

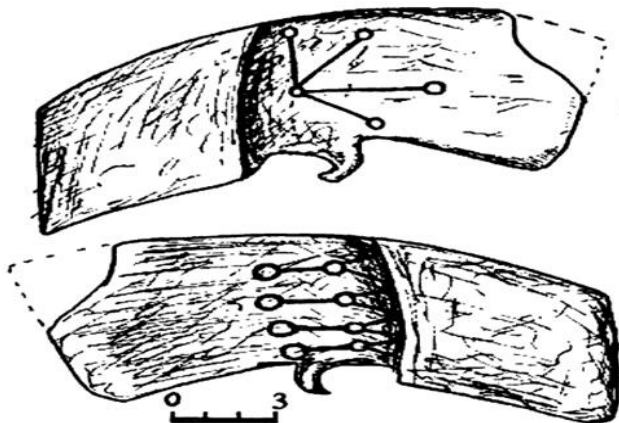

Рис 5. Орнаментована сокира XIV—XVI ст. з Лучеська (За С. Терським). – С. Терський, *Лучеськ X–XV ст.*, Львів 2006, с. 174.

Рис 6. Печатка Тракайского князя Кейстута (1379 р). Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%82%D1%83%D1%82#/media/File:Kiejstut_seal_1379.PNG

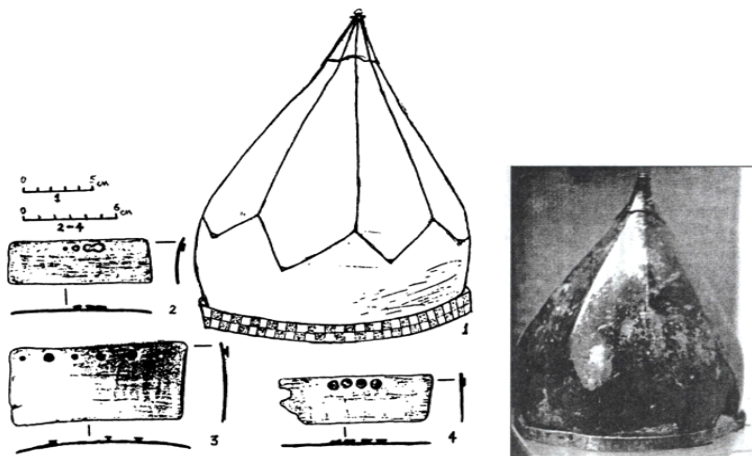

Рис 7. Шолом та посріблені сталеві пластини від панцира, XIV–XV ст. (за С. Терським). – С. Терський, *Лучеськ X–XV ст.*, Львів 2006, с. 178.

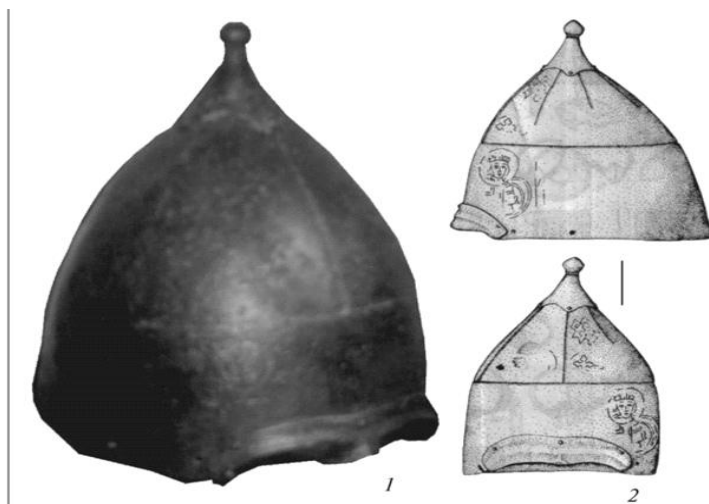

Рис 8. Шолом з Ватра Молдовіце (за І. Возним). – І. Возний, *Військовий обладунок і спорядження вершника X–XIV ст. на території між Верхнім Сіретом і Середнім Дністром*, «Археологія» 2012, № 4. – с. 65.

Рис. 9. Дружинник Данила Романовича, XIII ст. Реконструкційний малюнок: О. Руденко. – М. Котляр, *Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі*, Київ 2010, с. 128–129.